

NOVA MIRADA SOBRE EL PATRIMONI I LES PRÀCTIQUES LINGÜÍSTIQUES DELS JUEUS DE BARCELONA

Martine BERTHELOT

Institut Català de Recerques en Ciències Socials
Universitat de Perpinyà

En tres ocasions, he pogut fer conèixer les pràctiques lingüístiques dels jueus en general, i més concretament dels de Catalunya i de Barcelona, a les pàgines de l'anuari TSC del Grup Català de Sociolingüística.¹

– Un primer article, *Introducció a l'estudi de la CIB* (1982), feia referència a una recerca empírica sobre el col·legi sefardita de Barcelona (1980), en el qual s'ensenyaven cinc llengües (castellà, francès, hebreu, català i anglès) a alumnes de tres a catorze anys i resumia les grans orientacions d'aquell ensenyament multilingüe original i únic a Barcelona, a Catalunya, i potser fins i tot a Espanya.² Des del meu lloc privilegiat d'observador-participant (jo era aleshores professora de francès en aquell centre), he pogut constatar que malgrat aquell multilingüisme precoç i més o menys funcional no existia, de fet, cap política conscient ni racional d'ensenyament multilingüe, i que aquest responia a motius aleatoris i conjunturals, més que no pas a una planificació global prèviament pensada i coherent.

L'anàlisi de les tres enquestes (adreçades als alumnes, als ensenyants i als pares d'alumnes) posava en relleu certs conflictes i contradiccions: per exemple, malgrat una acceptació de l'ensenyament *de i en* cinc llengües, s'observava una dualitat entre, d'una banda, el francès i el castellà i, de l'altra, el català i l'anglès. Per contra, l'ensenyament de l'hebreu mai no era posat en qüestió, cosa que deixava suposar que aquesta llengua era considerada com una part substancial de la identitat jueva i que funcionava independentment de les altres.

– En un segon article, *La CIB, un espai lingüístic desconegut a Catalunya*, publicat l'any 1993, vaig presentar una enquesta sociolingüística feta en el marc d'un programa d'arxius orals realitzat prop de les persones grans de la comunitat jueva arribades a Barcelona entre 1914 i 1950, i vaig voler analitzar el seu coneixement i ús de les llengües.³

Ja sabem que la comunitat jueva de Barcelona era cosmopolita i multilingüe. No-gensmenys, per a aquest nou estudi sociolingüístic, la meua hipòtesi inicial era que, com més grans eren les persones, més el seu multilingüisme havia de ser ample i diversificat, donat que, originaris de l'Europa sud-oriental (Turquia, Grècia), central (Balcans, Àustria, Polònia) i occidental (Alemanya, Itàlia, França), aquestes persones havien crescut i viscut en una època de grans convulsions, i que el seu itinerari familiar o personal estava marcat per trasllats, exilis i experiències de tota mena.

1. No se sap exactament el nombre de jueus que viuen a Barcelona. Segons la Comunitat Israelita de Barcelona (la CIB, que és la institució jueva més antiga i la que aplega més membres), serien uns tres mil. De deu anys ençà, s'ha format una altra comunitat, liberal, anomenada ATID. En aquest article, quan parlarem dels jueus com a col·lectivitat humana, utilitzarem l'expressió *comunitat jueva* sense majúscula. D'altra banda, el nom oficial del col·legi sefardí és Liceo Sefardí.

2. TSC núm. 4, p.103-123.

3. TSC núm. 10, p. 27-49, article redactat amb Gentil Puig.

Els havíem qüestionat sobre les llengües apreses i utilitzades durant llur infància, les llengües apreses més tard i/o simplement conegudes, les llengües utilitzades a Espanya i les llengües que ara ja no utilitzen més. Llavors, vaig poder constatar que la riquesa lingüística d'aquestes persones sobrepassava totes les previsions, atès que el coneixement *mitjà* era de set llengües per persona (llengües apreses i parlades en un moment o altre de la seva vida).

Per contra, i això no és gens estrany, s'observava en aquesta enquesta que en les generacions posteriors (fills i néts), les llengües d'origen (búlgar, hongarès) i les llengües jueves (*jiddisch* o judeoespanyol) eren poc o gens parlades. Situació de la qual calia induir que aquesta extraordinària riquesa lingüística de les persones grans anava disminuint ràpidament en benefici d'un marc lingüístic molt més reduït i homogeni, configurat ara amb el castellà, el català, el francès i l'anglès (i fins i tot també amb l'hebreu).

– Finalment, un tercer article, titulat *Judeollengües i plurilingüisme dels jueus* (1994), em permetia de configurar un panorama modest –que era forçosament incomplet– de les diferents llengües jueves, i de conèixer més especialment els orígens, l'evolució i la situació actual del *jiddisch* i del judeoespanyol.⁴

Ara, després de vint anys, en el cas del col·legi sefardita de Barcelona, i després de deu anys, en el cas més general de la Comunitat Israelita de Barcelona, què ha esdevingut el multilingüisme del grup minoritari jueu, en el context educatiu de Catalunya? La integració natural de les generacions nascudes a Catalunya, el “rejoventiment” de la col·lectivitat jueva de Catalunya i la modificació ètnica sorgida d'una constant mobilitat, han pogut, sens dubte, canviar el panorama lingüístic dels anys anteriors. En quina mesura? Per quines raons? Quin és el nou context lingüístic? És precisament el que ara tractarem d'esbrinar en una primera part.

Després, en una segona part, insistirem en aquest patrimoni lingüístic específic que són les judeollengües (*jiddisch*, *djudezmo* i *hakitia*) i en l'estat actual del seu ús, en el si de la col·lectivitat jueva de Catalunya.

I. UN MULTILINGÜISME EN EVOLUCIÓ

I.1. *Babelisme comunitari*

Abans d'analitzar l'evolució del multilingüisme de la comunitat jueva de Barcelona, és sens dubte necessari tornar a insistir sobre la seva naturalesa i precisar-ne l'abast. Car, més enllà de les dues poblacions que havien estat objecte d'enquestes concretes de terreny i d'anàlisi, és a dir, els prop de 110 alumnes del col·legi sefardita (1980) i les 30 persones grans que havien contestat l'enquesta sociolingüística (1991) la col·lectivitat jueva de Barcelona compta amb uns pocs milers de persones provinents d'horitzons molt diversos i amb itineraris familiars, culturals i geogràfics també molt variats.

Ja l'any 1993 avisàvem el lector de les limitacions d'aquest multilingüisme de les persones grans qüestionades en ocasió de l'enquesta sobre els Arxius Orals quan mencionaven un total de vint llengües, que ara citarem en ordre decreixent: castellà, català, francès, anglès, alemany, judeoespanyol, hebreu, italià, *jiddisch*, turc, búlgar, romanès, por-

4. TSC núm. 11, p. 89-94.

tuguès, grec, polonès, rus, hongarès, serbi, “llengües eslaves”, ucraïnès. Una persona deia saber 11 d'aquestes llengües, mentre que 3 persones en coneixien només 4; la mitjana era de 7 llengües conegudes per persona.

Però, com ho precisava a l'article (p. 45), “aquesta enquesta anava dirigida només als jueus d'Europa. Si l'ampliéssim als altres grups de la CIB: originaris del Magreb, de l'Orient Mitjà o bé de l'Amèrica del Sud, el nombre d'idiomes seria més elevat i variat”, i més encara avui, si hi afegim els immigrants dels països de l'ex-Iugoslàvia i de l'ex-Unió Soviètica.⁵ Aquesta riquesa lingüística no es justifica únicament en termes geogràfics i familiars, és a dir, en funció del país d'origen de totes aquestes persones. S'explica igualment en termes històrics i polítics (propis d'una època i d'un context internacionals), en termes culturals i socials (propis d'uns contextos familiars), i en termes econòmics i professionals (propis d'unes estratègies també familiars o individuals). Però hi ha més encara, perquè continua en funció de l'itinerari individual de cadascú, un cop l'individu surt del marc familiar o del país d'origen.

Es pot considerar que aquest multilingüisme té a veure amb una veritable capitalització lingüística individual i específica de cada trajectòria. Alguns exemples concrets serviran, sens dubte, per clarificar i per il·lustrar el nostre propòsit.

– B.A. neix a Bulgària de pares jueus sefardites.⁶ Infant, aprèn el ladino o judeoespanyol familiar, així com també el búlgar.⁷ Als 4 anys, marxa a Palestina, on, a l'escola, aprèn l'hebreu, que esdevé la seva llengua quotidiana. Quan té 9 anys, la seva família emigra cap a Barcelona; matriculat al Lycée francès, estudia la llengua francesa, es familiaritza amb el castellà i aprèn també el català per immersió. Estudiant de matemàtiques, es perfecciona en anglès. A més, s'inicia a l'italià per motivació personal. En total, B. capitalitza vuit llengües (o set, si es considera el judeoespanyol i el castellà com una mateixa entitat).

– E.L. neix a Romania (on aprèn el romanès), en el si d'una família burgesa (li ensenyen l'alemany i el francès, llengües de cultura); amb els seus avis coneix el *jiddisch*. Amb els intercanvis comunitaris, el judeoespanyol; mitjançant els seus estudis, s'inicia en l'anglès; però el seu itinerari personal el condueix vers l'italià; finalment arriba a Espanya, on s'acostuma al castellà peninsular i el català. En total, nou llengües.

– Com s'explica que V.B., nascuda a Melilla de pares sefardites i que va arribar de jove a Barcelona, parli el *jiddisch* a més del castellà, del francès o del català? De fet, casada amb un asquenasa de origen polonès, va aprendre el *jiddisch*, llengua familiar del seu marit.⁸

5. A TSC núm. 10 (citad), p. 45.

6. Sefardita: descendent dels jueus expulsats de la península Ibèrica l'any 1492, i, més generalment, jueu no asquenasa (vegeu nota 8).

7. *Ladino*: aquí, terme utilitzat inapropiadament per B.A. (i per molta gent) per parlar del judeoespanyol. Caldria parlar de *djudezmo*, que és la llengua vernacle, mentre que el *ladino* és el nom d'una forma molt especial del judeoespanyol que es fa servir per a la litúrgia. Vegeu al respecte:

– Article citat al TSC núm. 11, p. 91-93.

– Haïm VIDAL SEPHIHA, *L'agonie des judéo-espagnols*, París: Entente, 1977, p. 16-22.

– I.S. REVAH, “Hispanisme et judaïsme des langues parlées et écrites par les sefardim”, a *Actas del 1er Simposio de Estudios Sefardíes*, ed. I.M. Hássan, Madrid: CSIC, 1970, p. 233-242.

8. Asquenasa: jueu originari, ell mateix o els seus avantpassats, de l'Europa septentrional. He tractat més àmpliament de la terminologia relativa als jueus i a les llengües jueves al meu llibre *Cien años de presencia judía en la España contemporánea*, ed. KFM, col. ERAIM núm. 2, Barcelona, 1995, p. 19-33. (Llibre disponible al patronat del Call, Girona.)

Fa prop de vint anys, alguns alumnes del col·legi sefardita comptaven també amb un considerable bagatge lingüístic i cultural, com a resultat global del seu país d'origen, de la tradició i trajectòria familiars i de la seva escolaritat al col·legi de la CIB.

– Així mateix, V.S., que aleshores tenia onze anys, parlava sis llengües: de la seva mare sefardita de Turquia, va aprendre primer el castellà; però, nascuda i escolaritzada al Líban, va aprendre també l'àrab i el francès; quan arriba a Barcelona, cap als sis anys, la matriculen al col·legi sefardita, l'hebreu li és ensenyat amb, més tard, l'anglès i el català. Segons l'opinió dels seus diferents professors de llengües, tots nadius (entre els quals l'autora d'aquestes línies), V.S. s'expressava perfectament en qualsevol d'aquestes llengües.

Aquests exemples (que certament podríem anar multiplicant), són representatius només d'ells mateixos, atesa l'especificitat de cada individu. Nogensmenys, cadascun d'ells il·lustra alhora la mobilitat física dels jueus (fins i tot quan aquesta mobilitat és imposada pels esdeveniments), i la seva adaptabilitat intel·lectual i lingüística.

No obstant això, aquest multilingüisme específic, que alguns observadors consideren com un do típicament jueu i un inapreciable avantatge, representa per a molts jueus una contingència merament històrica: així mateix, per justificar el multilingüisme de la seva escola, el director del col·legi sefardita de Barcelona afirmava ell mateix que es tracta “d’una necessitat psicològica i potser inconscient dels jueus de conèixer altres llengües, perquè mai no se sap on seran demà”.⁹

Més recargolat, el filòsof francès (i jueu) Albert Memmi hi veu un “desordre lingüístic”, un “drama cultural” heretat de la història caòtica d’aquest poble foragitat a la diàspora. En el seu llibre *La libération du Juif* (1966), Memmi es demana quina és la vertadera llengua dels jueus, i escriu concretament:

“La història revela periòdicament als jueus que la seva llengua no és únicament una llengua manllevada, atès que sempre és susceptible de ser-li presa de nou sense advertència. Una enumeració exhaustiva de les llengües utilitzades pels jueus seria interminable. Serien totes les dels no-jueus entre els quals han viscut: l'anglès, l'alemany, el francès, l'italià, l'espanyol, el rus, el polonès, el turc, etc. Sense comptar totes aquelles vertaderes llengües mixtes, el judeoespanyol, el judeoàrab, el judeopersa, el judeoalemany, etc. Creacions molt originals en les quals es barreja un passat sorprenentment resistent i un present totalment nou”.¹⁰

Amb certa recança, el filòsof continua:

“És inútil de fer-se gaires il·lusions: l'absència d'una llengua única i estable és l'absència de llengua; amb totes les conseqüències catastròfiques que resulten de tal carència. Poble de persones perpetuament desplaçades, els jueus han passat així una gran part de la seva existència col·lectiva a reaprendre, a abandonar el que sabien, i finalment, a iniciar-se amb un enorme esforç a nous costums, a allunyar-se del que han estat, per poder sobreviure. Quin preu tan elevat sempre s'ha hagut de pagar? Quin desordre n'ha resultat en la vida d'aquest desgraciat poble?”¹¹

9. Martine BERTHELOT, *Plurilinguisme au collège de la Communauté Israélite de Barcelone*, Mémoire de Maîtrise, Université paul Valéry, Montpellier, 1980. p. 213.

10. Albert MEMMI, *La libération du Juif*, Paris: Petite Bibliothèque Payot, 1966, p. 159.

11. Ídem, p. 164.

Una mica més lluny, Memmi precisa la naturalesa d'aquest "desordre":

"La llengua dels jueus es diferenciava d'una judaïtat a una altra, vacil·lava d'una generació a una altra, dubtava a l'interior d'un mateix jueu. Massa sovint, era la llengua dels altres la que ressonava en el seu propi cap".¹²

Heus aquí dues altres característiques del multilingüisme i de la diversitat lingüística dels jueus: no és universal i mai no és adquirida d'una vegada per totes, sinó que és sotmesa a canvis constants d'una família a una altra, i en el si d'una mateixa família, en un mateix individu. Es pot verificar aquest aspecte en els jueus de Barcelona: car si el multilingüisme és una constant de la CIB, seria totalment inexacte afirmar que tots els membres de la col·lectivitat jueva de Barcelona parlen set o vuit llengües, o bé que aquestes llengües són transmises d'una generació a una altra. Al contrari, aquest context lingüístic té tendència a reduir-se i a homogeneïtzar-se.

Ara veurem en quina mesura i per quines raons aquesta extraordinària riquesa lingüística tendeix a disminuir, i fins i tot a desaparèixer.

1.2. *Un multilingüisme en evolució decreixent*

Si el multilingüisme individual dels jueus, d'una banda, i la diversitat lingüística dels jueus en el seu conjunt, d'altra banda, són efectivament fruit de la mobilitat i de la dispersió, es pot pensar que pel contrari l'estabilitat i el reagrupament faran disminuir el multilingüisme i el faran més homogeni. La creació de l'Estat d'Israel n'és el millor exemple: a les primeres generacions d'immigrants, separats entre ells, entre altres coses, per la diversitat de les llengües, els han succeït les segones i terceres generacions, que unia una sola i mateixa llengua, l'hebreu modern, ensenyat segons una política lingüística planificada per servir de lligam entre milers d'individus que tot separava, llevat de llur judeïtat, és a dir, la identitat jueva.

Un esquema semblant es presenta a Barcelona. El cosmopolitisme i el multilingüisme de les primeres generacions de jueus immigrants a Catalunya, que feien l'especificitat i l'originalitat de la Comunitat Sefardita de Barcelona, són ara en disminució sensible (sense desaparèixer del tot) amb noves generacions nascudes a Catalunya, que configuren un model lingüístic més reduït, però també més arrelat al paisatge català de l'entorn. Dues llengües sobresurten: el castellà i el català (en això, és semblant al bilingüisme de base dels ciutadans de Catalunya), a continuació tenim l'anglès (principal llengua estrangera ensenyada a Espanya); després, trobem el francès i/o l'hebreu, amb graus i situacions d'ús diferents, segons les persones i segons els seus orígens, per exemple infants escolaritzats al liceu francès o bé religiosos, sionistes o alumnes passats pel col·legi sefardita a causa de l'hebreu (llengua religiosa, cultural i identitària).

Aquesta evolució lingüística de les generacions implantades (és a dir, nascudes a Catalunya) és, actualment, natural i ineluctable. Tot observador pot constatar-ho, sigui el que sigui l'angle des d'on es miri. Donaré quatre exemples que conec relativament bé:

12. Ídem, p. 165.

– Aquestes cinc llengües són precisament les llengües ensenyades al col·legi sefardita de més de 20 anys ençà, fins i tot si a l'època (i això pot semblar paradoxal) aquest plantejament era més intuïtiu, afectiu i contingent, que no pas realment planificat. Ara fa deu anys, el director va procedir a un reajustar jeràrquicament aquestes llengües, ja sigui per raons de política lingüística o sigui sota la pressió dels pares. Així doncs, el francès va deixar pas a l'anglès i al català. Però globalment, les cinc llengües continuen sempre presents: ensenyades primer com a disciplines pròpies, i després utilitzades com a llengües instrumentals per d'altres matèries (història, matemàtiques, literatura, etc.).

– A l'enquesta sociolingüística de les persones grans de la CIB, la reducció del multilingüisme apareix explícitament: en general, els avis parlen el castellà als seus néts. I, com deïem (1992), en la majoria dels casos, els enquestats ja no utilitzen més llur llengua primera d'origen (búlgar, polonès, hongarès, *jiddisch*) amb els seus propis fills, car ja no els l'han transmesa.¹³ En aquest cas de pèrdua de la llengua d'origen, com passa amb la religió, no podem deixar de pensar en la teoria de les tres generacions: l'avi resa, el fill creu, el net nega; els avis parlen *jiddisch*, els infants el comprenen, els nets l'ignoren.

– Citaré finalment un cas més personal d'una família, però no és un cas aïllat. La mare és asquenasa d'origen alemany, el pare sefardita d'origen turc (ambdós han nascut a Barcelona), llurs fills (nascuts també a Barcelona) s'adrecen a ells en català; la mare respon en català, el pare a vegades en català i d'altres en castellà.

– Quant a les famílies amb pares que formen una parella mixta (per exemple, pare jueu i mare catalana), és el català que predomina en general a la llar, sigui quina sigui la data d'arribada a Barcelona (anys 30, 40 o 50).

Aquesta reducció i homogeneïtzació del multilingüisme de la col·lectivitat jueva de Barcelona sembla inevitable per raons pròpies dels membres d'aquesta comunitat, però també és el resultat d'una pressió exterior evident.

Tal com ja hem dit, la CIB és des del seu origen una comunitat cosmopolita constituïda per turcs, polonesos, alemanys, romanesos, búlgars, hongaresos i marroquins, que van arribar entre els anys 1920 i 1960 i que formaven un veritable gresol de llengües, de tradicions i de costums, etc. Dipositaris d'un impressionant capital lingüístic quan van arribar a Barcelona, aquest ha anat minvant progressivament. Estudiad de més a prop, ens adonem que s'ha anat reduint per etapes successives, sobretot amb:

– La trasplantació (canvi de país) i la ruptura amb l'ambient familiar d'origen, ha estat el primer factor de l'abandó espontani o progressiu de llengües com el *jiddisch*, el búlgar, el polonès, l'alemany, sobretot si no tenien gens o poc l'ocasió de parlar aquestes llengües a Barcelona, donat que sovint havien arribat sols, o perquè la parella era d'un altre origen.

– La seva integració professional a Espanya, d'una banda, i a Catalunya, d'altra banda, va implicar plantejaments lingüístics més o menys conscients: així, alguns comerciants o representants de comerç van adoptar d'entrada el català, perquè havien d'entrar en contacte amb els habitants de molts pobles que eren totalment catalonòfons.

– Els turcs i els grecs ja havien –per contacte, per immersió i també per necessitat social– recastellanitzat i abandonat el seu *djudezmo* familiar.

– D'altres persones –per diverses raons que els eren pròpies– han preferit mantenir el castellà, llengua d'unió dels membres de la comunitat jueva.

13. Vegeu article a TSC núm. 10, p. 37-38.

– Els casaments mixtos (asquenaites/sefardites, o jueus/catalans d'origen, o jueus/catalans d'adopció) han influït en la llengua familiar, sovint en benefici del català o del castellà.

A més, certs factors exteriors també han influït en aquests plantejaments o aquests canvis lingüístics:

– El franquisme va prohibir el català i va imposar el castellà a l'escola. Per aquest motiu nombroses famílies –que volien escapar-se de la religió catòlica obligatòria a totes les escoles de l'Estat espanyol– van posar els seus fills a les escoles estrangeres, sovint el liceu francès. En efecte, tota una generació de joves jueus va estudiar així al liceu o a les altres escoles franceses (Les Écoles Françaises o bé el Cours La Fontaine) de Barcelona.

– Després, a l'inici dels anys 80 –es passa a la tercera generació– la política del govern autònom de la Generalitat ha canviat totalment el panorama lingüístic de tota la societat catalana (escola, universitat, mitjans de comunicació, retolació, etc). El català s'afirma avui com la primera llengua de les joves generacions jueves, amb l'ús del castellà que el precedeix o el segueix de prop, i amb l'anglès, la llengua estrangera més ensenyada a Espanya.

– Amb altres factors com la democràcia consolidada o el preu elevat de l'ensenyament privat, rares són avui les famílies jueves que matriculen encara els seus fills en els col·legis estrangers, o inclosos en el col·legi sefardita, la qual cosa arrossega una pèrdua progressiva del francès i fins i tot de l'alemany (estudiat en el Col·legi Suís de Barcelona).

– Finalment, la situació de l'hebreu parlat es fa cada cop més precària. Fora del col·legi sefardita, on l'hebreu s'estudia cinc hores per setmana a tots els nivells, la llengua del judaisme (i principalment dels homes) serà cada vegada menys apresada, amb excepció dels rudiments necessaris per als principals oficis religiosos i ritus de passatge com la *Bar Mitzvá*.¹⁴ En aquest cas, és a l'allunyament comunitari, generalitzat a totes les comunitats jueves d'Europa, a la desafecció del sentiment religiós i als casaments mixtos, que caldrà incriminar-ho.

En aquest panorama negatiu de pèrdua de les llengües, ens podran objectar que la comunitat jueva de Barcelona és mòbil i que es nodreix pel fet que ella mateixa regula el flux dels nous immigrants, tal com les famílies arribades durant els anys 90 (russos, georgians, ucraïnians, bielorrussos, croats, bosnis, etc.). Evidentment, aquesta comunitat jueva –com totes les comunitats jueves dels països estables– sempre acollirà i integrarà aquests nous vinguts que parlen noves llengües. Però, amb el temps, aquestes famílies immigrades de la darrera hora coneixeran el mateix procés lingüístic que els seus coreligionaris arribats d'ençà dels anys vint. El model català actual acabarà per imposar-se, com a França, com al Canadà, com als Estats Units.

Si, per dissort, el problema lingüístic els és realment insuportable (sobretot en el cas del bilingüisme català-castellà), aleshores marxaran, com d'altres ho han fet abans d'ells.

I si es vol anar més lluny, és, de fet, vers una nova identitat "jueva-espanyola-catalana", que s'està gestant actualment, que cada jueu podrà adherir-se per adquirir una nova especificitat. Ens trobem novament davant el dilema d'adaptació gairebé etern, un altre aspecte central de la qüestió jueva.

14. La *Bar Mitzvá* és la cerimònia que simbolitza la majoria d'edat religiosa dels joves jueus a dotze anys. En la religió catòlica, l'anomenada *comunió dels nens* és heretada de la *Bar Mitzvá* jueva.

II. LENGÜES JUEVES: UN DESTÍ TURMENTAT

No es pot parlar del multilingüisme de les comunitats jueves sense evocar també aquestes llengües jueves per excel·lència que són les judeollengües i l'hebreu. No tornaré a explicar aquí l'origen, les característiques i l'evolució de les dues grans judeollengües, que són el *jiddisch* o judeoalemany dels asquenasites d'Europa central, i el judeoespanyol dels sefardites que va generar el *djudezmo* a l'Europa sud-oriental i la *hakitia* al nord del Marroc, ni tampoc les formes "calc" (traducció literal) com el *ladino* utilitzat en la traducció dels textos bíblics i litúrgics.¹⁵ En canvi, veurem a continuació quin lloc va tenir, en el si de la història i de la cultura jueva, aquest patrimoni lingüístic molt particular de les llengües jueves híbrides, comparant-les amb l'altra gran llengua jueva natural: l'hebreu.

2.1. Llengües semítiques i llengües mixtes

En la tradició jueva, l'hebreu és la llengua de la Revelació i dels orígens: la del Verb diví. Es també la llengua de la Bíblia, dels grans llibres històrics i dels textos profètics, i per aquest motiu apareix com la llengua sagrada, paral·lelament i per oposició a les altres llengües, profanes en aquest cas, parlades pels jueus quan es van trobar sota domini estranger (arameu primer, grec després, i llatí més tard). El primer exili dels jueus a Babilònia, a principi del segle IV abans de Crist, va provocar la pèrdua progressiva de l'hebreu com a llengua parlada: primer, es va trobar en competència i després suplantat per l'arameu, que aleshores era la llengua administrativa i vernacular de gairebé tots els pobles de l'Orient Mitjà (des de la Mesopotàmia fins al golf Pèrsic); l'arameu esdevindrà la llengua dels jueus a l'exili, i passarà a ocupar un lloc prestigiós en la història jueva. Notem de pas que la llengua de la Santa Història, la de Jesús i dels seus coetanis a Judea, era l'arameu i no pas l'hebreu. Però, amb el temps, la diàspora jueva es va estendre més enllà de l'Orient Mitjà, i per tot arreu on s'implantaran, aniran adoptant la llengua autòctona.

Pel que fa a l'hebreu, quedarà com a llengua escrita, la llengua de les Escriptures i dels textos sagrats. Al segle III de la nostra era, quan ja no era parlat de feia molt de temps, esdevé la llengua dels Savis (un dels noms diferents que adopta). A l'edat mitjana, els jueus estan implantats a gairebé tots els territoris entorn de la Mediterrània i de l'Europa central, els idiomes vernaculars dels quals han adoptat (amb la incorporació d'elements de l'hebreu i de l'arameu); l'hebreu continua essent la llengua de la Llei i dels profetes, la fan servir per a la litúrgia i la pràctica religiosa; però és també el cor de l'erudició (gramàtica, poesia, càbala), mentre que les activitats filosòfiques i científiques es fan en àrab. Encara que era una llengua molt antiga, i des de molt de temps reduïda a l'escrit, l'hebreu mai no ha estat una llengua petrificada. Aviat va rebre diverses influències (arameu, grec, llatí, entre d'altres), com hem vist. Més tard, a l'edat mitjana, arran de la intensa

15. Sobre la *hakitia* vegeu:

– Carlos BENARROCH, "Ojeada sobre el judeo-español en Marruecos", a *Actas del 1er Simposio...* (citat més amunt, a la nota 7).

– Line AMSELLEM, "Vestiges de la Hakitia", a *Actes de la Journée d'Etudes judéo-espagnoles*, Clichy: Écoles des Hautes Études du Judaïsme, 1990, p. 55-70.

activitat intel·lectual, científica i de traducció, es converteix en llengua d'expressió d'aquests erudits, que hi introdueixen moltes paraules noves.¹⁶

Però durant el segle XIX l'hebreu coneix la renovació, la vitalitat i la importància que hom sap. Anteriorment, les "llums jueves" havien contribuït a la seva regeneració, especialment a Alemanya, gràcies a una literatura estesa, que volia rivalitzar amb la literatura *jiddisch*.¹⁷ No obstant això, serà més tard, amb el desenvolupament del sionisme i la concreció de l'ambiciós programa de modernització i d'adaptació lingüística d'Eliezer Ben Yehuda (el Pompeu Fabra de l'hebreu modern), que recuperarà el seu lloc com a llengua oral dels jueus de Palestina, i esdevindrà, l'any 1948, l'idioma oficial de l'Estat d'Israel.

A mig camí entre l'hebreu, que era llur llengua de religió i de tradició pròpia, i els diferents idiomes d'adopció que van assimilar on eren implantats, els jueus es varen emmotllar a un espai lingüístic alhora original i específic: les anomenades judeollengües o llengües mixtes. Amb una altra particularitat pel que fa al judeoespanyol i al *jiddisch*, atès que van ser llengües realment pròpies i reconegudes com a tals només quan van deixar els països on havien viscut: Espanya al segle XV, i Alemanya als segles XIII i XIV.

Hom sap que van endur-se les llengües que s'hi parlaven a l'origen: el castellà antic i altres llengües romàniques, en el cas dels sefardites de la península Ibèrica, i l'alt alemany mitjà en el cas dels asquenasites. Aquestes llengües base es distingiran ràpidament de les formes locals de les quals procedien històricament: conservades en l'estat arcaic, d'una banda, enriquides d'elements hebraics i arameus, de l'altra, i, finalment, en contacte amb noves llengües també adoptades quan es desplaçaven (italià, serbi, romanès, turc, persa, àrab, polonès, rus, etc.), aviat formarien el judeoespanyol i el judeoalemany, "llengües en les quals es reflectien llur identitat mixta i llur història turmentada".¹⁸

Aquestes llengües jueves (que s'escriuen amb grafia aljamiada) eren reservades per a l'ús familiar i comunitari. També van servir de suport a una literatura florent i, més tard, a Salònica i Esmirna a una premsa substancial. Però, massa tancades en si mateixes i, com que no podien assegurar una "existència cívica normal" als jueus en els països on s'havien refugiat, aquests coneixien també altres llengües.

Glòria i agonía, podríem dir, caracteritzen aquestes dues "flors" de l'espanyol i de l'alemany. En efecte, arran de l'emancipació cívica i jurídica que van aconseguir progressivament a partir de 1792, fou la integració dels jueus dins les societats globals que va ocasionar el declivi, precipitat o lent, de les judeollengües. Dit d'una altra manera, aquestes llengües només tenien llur raó de ser quan els jueus formaven una "nació estrangera", o minories "protegides", és a dir, quan eren ciutadans de segona categoria.¹⁹

16. De fet, hi ha quatre tipus d'hebreu: l'hebreu bíblic (dels textos sagrats), l'hebreu rabínic (dels Savis), l'hebreu neoclàssic (dels erudits de l'edat mitjana) i l'hebreu modern (actualment parlat a Israel). Traiem les nostres informacions sobre l'hebreu de:

- J.C. ATTIAS i E. BENBASSA, *Dictionnaire de Civilisation juive*, París: Larousse, 1197, p. 118-120.

- Théophile GROL, *Grands moments de l'histoire juive*, París: Les Éditeurs Français Réunis, 1980, p. 41-45.

17. "Llums jueves" o *Haskalá*, moviment filosòfic emancipador del judaisme, de finals del segle XVIII a finals del XIX, i procedent de les Llums franceses i alemanyes.

18. Segons Claude Hagège, a *Le souffle de la langue*, París: O. Jacob, 1992, p. 82.

19. "Minories protegides" o *dhimmis* (a canvi d'uns impostos) era el nom que els era atribuït als països de l'Islam. A França, abans de la seva emancipació (l'any 1792), els aplegaven sota l'expressió *nation étrangère*.

Les judeollengües s'han format en contacte inevitable amb les altres llengües, és cert. Però també és cert que, d'una banda, les nombroses aportacions lèxiques i sintàctiques de l'hebreu i l'arameu, i d'altra banda, llur grafia hebraica –en particular pel que fa al *jiddisch* i al *djudezmo*– les feien intel·ligibles als mateixos jueus, i només a ells, que les utilitzaven en el marc familiar, comunitari, religiós, cultural. Parlant de la *hakitia* (el judeoespanyol dels jueus del Marroc), José Benoliel, un dels poquíssims especialistes de principis de segle sobre la qüestió, esmenta tres raons de la creació, conservació i evolució del que ell anomena un “dialecte”:

“La primera y principal fue ciertamente la conveniencia para los judíos ibéricos de entenderse unos con otros sin peligro de serlo por circunstancias extraños, moros o cristianos, en unos tiempos en que todos los medios de defensa eran pocos para preservarse de persecuciones y atropellos. Esta verdad, evidente por sí misma, es confirmada por la propia decadencia y gradual desaparecimiento de la misma *hakitia*, en estos últimos años, a medida que, con la creciente civilización y respeto del derecho humano, va creciendo el sosiego y la confianza en el corazón del judío hispano-marroquí, y le va inspirando el deseo y proporcionándole los medios de adoptar más elegantes y dignos trajes para revestir su cuerpo, y más puro y castizo lenguaje para traducir su pensamiento.

La segunda causa, que más bien dice relación a la persistencia y progresivo incremento de la *hakitia*, proviene del alejamiento de la tierra patria, alejamiento que forzosamente hizo obliterar y olvidar, poco a poco, gran copia de vocablos castellanos y surgir la necesidad de reemplazarlos sucesivamente por otros de lengua árabe o hebrea.

Finalmente la tercera causa, dimanante de las primeras y de la distancia cada vez mayor en tiempo, espacio, educación y costumbres, entre judíos expulsados y españoles, asienta sobre la natural aspiración de poseer un idioma propio para entenderse y reconocerse unos a otros, y para no confundirse ni ser confundidos con sus correligionarios de habla arábica.”²⁰

Per J. Benoliel, les judeollengües serien finalment uns instruments d'identificació ètnica, d'automarginació cultural i de preservació física. La renovació i la promoció del *jiddisch*, durant els segles XVIII i XIX, tendien també vers els dos primers postulats esmentats per Benoliel. Però allí era precisament on residia també l'altra cara de la medalla.

En efecte, per a les societats majoritàries, l'associació d'aquestes llengües que els eren incomprendibles amb els que les parlaven –els jueus– alimentava molt sovint l'hostilitat antijueva: ja sigui perquè eren conegudes i emprades exclusivament pels jueus entre ells, i suscitaven reflexos de por i d'odi en les societats dominants, ja sigui –i en els anys trenta fou el cas del *jiddisch* a Polònia, Ucraïna i Romania– perquè els jueus que parlaven aquesta llengua d'origen germànic eren associats als enemics alemanys.²¹ Trista paradoxa!

Sigui com sigui, judeoespanyol i judeoalemany van conèixer, durant el segle XX, un declivi real: progressiu, en el primer cas, i brutal, en el segon. El *djudezmo* era considerat poc gratificant, perquè era la llengua de les classes baixes, enfront del prestigi de les grans llengües europees de la colonització utilitzades per la burgesia, o del francès difós en les

20. José BENOLIEL, “El dialecto judeo-hispano-marroquí”, a *Raíces, revista judía de cultura*, núm. 18, Madrid, 1993, p. 47-49 (la versió original data de principis del segle XX).

21. HAGÈGE, citat, p. 27 i p. 83.

escoles de l'Alliance Israélite Universelle; a més, era la llengua d'una vida replegada en si, i ja molt alterada.²² A la vigília de la Segona Guerra Mundial, era parlada només per 8.000 persones en els països dels Balcans. La deportació i l'exterminació pels nazis de gran part dels sefardites dels Balcans, en particular de la nombrosa comunitat de Salònica, va clavar un cop fatal al *djudezmo*. La *hakitia* dels jueus del Marroc (molt menys nombrosos que els sefardites dels Balcans) va ser recastellanitzada a partir de finals del segle XIX; de la mateixa manera que el *djudezmo*, tampoc va poder resistir a la generalització del francès de les escoles de l'AIU o de les escoles del Protectorat espanyol, i va anar desapareixent progressivament fins als anys 50. Ara subsisteix només sota forma de "vestigi".²³ Pel que fa al *jiddisch*, que a principi d'aquest segle encara tenia una gran vitalitat, va ser –podríem dir– amputat al mateix temps que els cinc milions d'asquenases que el parlaven i van ser assassinats pels nazis.

2.2. Judeollengües, un patrimoni en perill

En aquest trist panorama, hom es consolarà de saber que el *jiddisch* i el *djudezmo* no han desaparegut totalment, al contrari de les "petites" judeollengües que ja fa temps que s'han perdut, com la *hakitia*. És l'emigració als països occidentals (Estats Units, Argentina, França) i, més tard, a Israel, on s'ha preservat, si no la seva utilització, almenys la seva existència. Molts esforços s'han fet per salvaguardar i conservar el que en queda, per animar la gent que les parlaven o encara les parlen a transmetre-les, i per promocionar-ne l'aprenentatge.²⁴

Podem demanar-nos quina és a Espanya, i més especialment a Barcelona, llur situació atès que la comunitat israelita és bastant cosmopolita. No hem fet encara un estudi sistemàtic i general de la qüestió, però podem extreure algunes línies de les observacions que anem fent d'aquesta comunitat d'ençà de l'any 1979:

– El *jiddisch* dels asquenases arribats abans de 1950 no s'ha transmès a les generacions següents. Era utilitzat com a llengua identitària i natural entre els immigrants polonesos de la primera generació, però avui pràcticament ha desaparegut com a llengua d'ús, al mateix temps –això sí– que les persones que el parlaven i que s'han mort en la seva majoria. Els romanesos i austríacs, un mica més joves que els polonesos, el coneixien, però no el feien servir, perquè no en tenien l'ocasió i sobretot perquè, contràriament als polonesos, el *jiddisch* no era llur primera llengua abans d'arribar a Espanya (parlaven romanès o alemany). Tot just algunes expressions o paraules subsisteixen entre els asquenases que les

22. Una de les principals tasques de les escoles de l'Alliance Israélite Universelle (repartides a quasi bé tots els països de la conca mediterrània) va ser precisament la difusió del francès, considerat com a llengua d'emancipació i de modernització.

23. Vegeu TSC núm. 10, article citat, nota 14, p. 47.

24. Pel que fa al judeoespanyol, vegeu:

– H.V. SEPHIHA, *op. cit.*, p. 70-96. Tota l'obra de Sephiha està dedicada a la recuperació del judeoespanyol; a més de la seva activitat d'investigació i de publicació, ha creat a París l'associació Largas Vidas (per a la recuperació, conservació i transmissió del judeoespanyol), així com també l'Atelier du Judéo-espagnol, integrat en el centre Rachi.

– Henry V. BESSO, "Decadencia del judeo-español; perspectivas para el futuro", a *Actas del Ier Simposio...* (ja citat a la nota 7), p. 249-261.

fan servir, bé perquè són intraduibles en castellà o en català, bé perquè no tenen cap equivalent en la nostra cultura, o bé per insistir o donar més relleu a un pensament. Precisem que, poc nombrosos quan van arribar a Barcelona (anys 30 i 40), i homes més aviat que no pas dones, la nupcialitat d'aquests asquenasites *jiddisch* parlants de sempre ha estat molt marcada pels matrimonis mixtos (amb dones sefardites o no jueves), la qual cosa va precipitar el declivi del seu ús i de la seva transmissió. Pel que fa als jueus argentins (els avantpassats dels quals eren d'origen rus i polonès) arribats a Espanya els anys 70 i 80, ja havien perdut més o menys l'ús del *jiddisch* a l'Argentina.²⁵

– El *djudezmo* dels sefardites de Turquia i d'Europa sud-oriental, gairebé unànimement conegut pels immigrants dels anys 20 i 30, va desaparèixer per un altre motiu. Si bé fou la llengua que els va facilitar la integració a Espanya, en contacte però amb el castellà, el *djudezmo* va “patir” un procés de recastellanització (reforçat a més per l'obligació, sota el franquisme, de parlar castellà en públic).

Les persones grans interrogades en la nostra enquesta diuen que continuen parlant (encara que amb irregularitat) el *djudezmo* amb la seva parella o els seus germans (generació de la infantesa). No l'han transmès als seus fills, però –com passa amb el *jiddisch*– subsisteixen expressions o paraules que fan servir en situacions molts precises: per exemple, alguns verbs com *meldar* en lloc de *pregar*, que té una connotació cristiana, o bé molts noms referits a la cuina. A partir de les entrevistes en profunditat amb una quinzena d'aquestes persones, hem pogut detectar unes formes fonètiques o morfològiques pròpies del *djudezmo*: els sons /z/, o formes verbals del pretèrit /hizimos/ /dizimos/, gal·licismes també, i paraules franceses²⁶. Alguns parlants no han conservat el vocabulari, la fonètica o bé formes típiques del *djudezmo*, però n'han guardat la prosòdia, l'accentuació i l'exquisida suavitat (en contrast molt marcat amb el castellà peninsular actual).

– L'ús quotidià de la *hakitia* dels sefardites originaris de l'ex-Marroc espanyol havia desaparegut molt abans d'arribar a Barcelona, els anys 50 i 60. I ara, només subsisteix en estat de vestigi. L'any 1980, uns alumnes del col·legi sefardita ens deien, tot rient, que coneixien algunes expressions encara emprades pels seus pares o avis en unes situacions afectives o emocionals ben precises. Més encara que el *djudezmo*, la *hakitia* era considerada com una llengua de segona categoria, sens dubte pel fet que només era oral (s'escribia molt poc i no tenia una norma escrita establerta). El mateix Benoliel la qualificava de “dialecte”, i personalment, he sentit jueus originaris del Marroc utilitzar la paraula francesa molt pejorativa de *patois* per parlar de la *hakitia*, la seva pròpia llengua.

Haig de fer referència, aquí, a la tasca pacient i molt lloable del senyor Carles Benarroch de Barcelona, que, d'ençà de molts anys, ha anat recopilant i classificant expressions i lèxic en *hakitia*, i fins i tot ha elaborat un *refranero haquitia*, pendent de publicació.²⁷

A Barcelona, aquestes llengües jueves han anat desapareixent per motius estructurals: no podien sobreviure fora del seu bressol de naixement i de creixement (guetos d'Europa central, comunitats dels Balcans o del Marroc), és a dir, allà on trobaven coherència i cohesió. A *fortiori*, i com podien algunes desenes o centenars de famílies trasplantades i escampades per Barcelona conservar aquestes llengües, d'un altre lloc, d'un altre temps i

25. Martine BERTHELOT, *Les Juifs de Barcelone au XXème siècle, retour à Sefarad, identité juive et intégration à la société catalane*, tesi doctoral, Montpellier: Université Paul Valéry, 1984, a vol. 1 i vol. 2.

26. Vegeu I.S. REVAH, *Hispanisme et judaïsme...*, article citat a la nota 7.

27. Mencionat a la nota 15.

d'un altre món, quan les forces de la integració els impulsaven a adoptar noves formes de vida, de comunicació, d'expressió, quan els propis fills portaven altres llengües a casa? La lluita era desigual.

- Contràriament a les judeollengües que han caigut en desús (i només apareixen sota forma d'alternança còdica), i perquè el seu ús tenia altres motivacions, l'hebreu sempre ha estat present en la comunitat jueva de Barcelona. Primer de tot, perquè és la llengua de la Bíblia i de la litúrgia i es fa servir a la sinagoga; el seu aprenentatge és necessari també per a l'estudi dels textos sagrats, de la història jueva i la preparació del nens a l'equivalent de la comunió cristiana. En segon lloc, la creació de l'Estat d'Israel i el sionisme triomfant, l'any 1948, van impulsar l'ensenyament de l'hebreu modern, que aleshores va tenir molt de ressò entre la joventut jueva, bé perquè desitjava emigrar a aquesta nova llar nacional, bé perquè era una forma de militància identitària. En tercer lloc, la creació del col·legi sefardita, al principi dels anys 70 va reforçar l'aprenentatge de l'hebreu. Però, de manera més generalitzada, en el conjunt de la col·lectivitat jueva de Barcelona, el seu ús quotidià és més aviat escàs i reservat als homes. L'arribada d'algunes famílies de llengua hebrea (emigrants d'Israel) no ha modificat l'ús d'aquesta llengua per la resta de la col·lectivitat jueva.

CONCLUSIÓ

La resurrecció –mai millor dit– de l'hebreu parlat dos mil anys després d'haver desaparegut és un fet únic en la història de les llengües. La que, durant molt de temps, va ser llengua mítica d'un poble a l'exili s'ha convertit, d'ençà de 1948, en llengua nacional d'un Estat i d'un poble sobirà. Al cantó oposat, la dissort de les judeollengües sembla que respongui a motius conjunturals dins de la història: nascudes en unes èpoques determinades i per raons ben precises, van desaparèixer també per causes concretes (erosió, abandó voluntari, genocidi). No obstant això, pot justificar-se aquesta desaparició? Aquest ha de ser l'únic destí de les llengües minoritàries?

Nombrosos són els mateixos jueus que s'han interessat per la llengua i les llengües. La història és plena de gramàtics, traductors, filòlegs i, més recentment, de lingüistes jueus com Chomsky, Fishman, Benveniste, Hagège, etc. Això no és el resultat de l'atzar, ans més aviat el costum de les llengües que són el vehicle de la comunicació entre els humans. I cadascú ha plasmat la seva pròpia ideologia, la seva pròpia visió del món, el seu propi idealisme, en aquest instrument de comunicació. Així mateix, Lejzer Ludwick Zamenhof (1859-1917) va crear aquesta llengua artificial però internacional i, per tant, universal, que havia d'ésser l'esperanto, per esborrar les distàncies que marquen les diverses llengües entre els pobles, i que ell mateix havia patit durant la seva infantesa a Bialystok:

"Aquest lloc del meu neixement i de la meva infantesa va imprimir la primera direcció a totes les meves idees futures. A Bialystok, la població era formada de quatre elements diferents: russos, polonesos, alemanys i jueus: cadascú parla una llengua a part i manté relacions d'hostilitat amb els altres; [...] al carrer, a les cases, a cada pas, tot em donava el sentiment que la humanitat no existia: només existien russos, polonesos, alemanys, jueus, etc. [...] Ningú no pot sentir la necessitat d'una llengua humanament neutra i anacional tan fort com un jueu, que ha de pregar Déu en una llengua morta

des de fa temps, que rep la seva educació i instrucció en la llengua d'un poble que el rebutja, i que té a tota la terra companys de desventura amb els quals no es pot entendre." 28

És, per aquests mateixos motius, precisament, que un altre jueu, coetani de Zamenhof, idealista ell també, troba una altra solució, no pas per a la humanitat sencera en aquest cas, ans per als mateixos jueus: Eliezer Ben Yehuda (1858-1922), implicat en el moviment del sionisme naixent i del Judenstadt (Estat jueu) imaginat per Théodore Herzl (1860-1904), es plantejava de regenerar l'hebreu (aleshores en competència amb el *jiddisch*), perquè tornés a esdevenir la llengua nacional del poble jueu, en una llar nacional pròpia.

Finalment, acabarem aquestes línies amb Claude Hagège, un defensor contemporani del multilingüisme. Un segle després de Zamenhof i de Ben Yehuda, i, comentant el trist balanç del nostre tan devastador segle XX, el lingüista jueu, d'origen tunisià i ara francès, escriu aquestes paraules:

"L'anorreament [dels jueus germanoparlants] i d'una gran massa de sefardites, dipositaris d'una altra gran llengua, l'espanyol, ha causat a la cultura europea un dany considerable des del punt de vista lingüístic: Europa ha perdut un gran nombre de políglots. I els políglots són uns pilars per a l'Europa unida, la construcció de la qual s'està desenvolupant. Nòmades de les llengües, els políglots desapareguts dibuixaven el perfil d'un europeu ideal. No hi ha millor homenatge per a llur memòria que formar, ara mateix, com més homes i dones joves que puguin redonar vida a aquest model. És cert que molts d'aquests morts van ser multilingües per necessitat. Ara, però, una ampla política d'aprenentatge de les llengües ens demostraria que, en una Europa que vol la seva unitat, hom pot ser-ho també per elecció." 29

Tres jueus, tres lingüistes, tres plantejaments: universalista, europeista, particularista. El lector apreciarà.

28. Citat per C. HAGÈGE, *op. cit.*, p. 167-168.

29. Ídem, p. 83.